

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ. Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΑΣΤΙΚΗ ΦΟΡΕΣΙΑ

ΕΥΤΥΧΙΑ Δ. ΛΙΑΤΑ

doi: [10.12681/mnimon.127](https://doi.org/10.12681/mnimon.127)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΙΑΤΑ Ε. Δ. (2003). ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ. Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΑΣΤΙΚΗ ΦΟΡΕΣΙΑ. *Μνήμων*, 11, 32–53. <https://doi.org/10.12681/mnimon.127>

ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ·Ι·ΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ
Η ΑΘΗΝΑ·Ι·ΚΗ ΑΣΤΙΚΗ ΦΟΡΕΣΙΑ

Η ποικιλομορφία της ελληνικής αμφίσεσης κατά τη βενετοκρατία - τουρκοκρατία είναι ένα φαινόμενο που καταρχήν οφείλεται στις διαφορετικές κλιματολογικές και οικονομικές συνθήκες, που επικράτησαν κατά τόπους και εποχές, στις διαφορετικές εργασιακές απασχολήσεις, αλλά και στα διαθέσιμα υλικά και τις μεθόδους επεξεργασίας - τους. Εξάλλου οι στάσεις και οι αντιλήψεις του συλλογικού σώματος, όπως αυτές καθρεφτίζονται σε νοοτροπίες και συμπεριφορές, εκφράζονται και μέσω του ενδυματολογικού κώδικα: έτσι, η αποκρυπτογράφηση-του έχει πολλά να φανερώσει στον ιστορικό, καθώς αποδεσμεύει πληροφορίες και προβαίνει σε εκτιμήσεις για την εσωτερική ζωή των ανθρώπων, για την καλαισθησία, για το πολιτιστικό-τους επίπεδο.

Στο πραγματολογικό επίπεδο τόσο το εικονογραφικό όσο και το περιγραφικό υλικό των αφηγηματικών πηγών και λιγοστό είναι και αποσπασματικό, αλλά και μειωμένης πειστικότητας — τουλάχιστον ως τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα.

Στις λίγες γνωστές και χρονισμένες μαρτυρίες προσθέτει ακόμα μία η εργασία αυτή. Πρόκειται για δύο επιστολές και συμπληρωματικά αποσπάσματα από την αλληλογραφία των αδελφών Μιχάλη και Γιωργάκη Μέλου, από όπου αντλούμε στοιχεία όχι μόνο για το θέμα της αμφίσεσης αλλά και γενικότερα για την κοινωνική ζωή της Αθήνας στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα¹. Με την αμεσότητα του επιστολικού κειμένου ξεπερνά την ξηρότητα ενός γαμήλιου συμβολαίου ή μιάς έκθεσης πραγματογνωμοσύνης, τύπους κειμένων με τους οποίους θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι μοιάζει.

Τα ιστορικά γεγονότα της αποτυχημένης απόπειρας των Βενετών για την κατάληψη της Αθήνας το 1687 καθώς και της ομαδικής μετανάστευσης των Αθηναίων είναι γνωστά, ώστε να μη χρειάζεται εδώ ειδικός λόγος².

1. Όλα τα αρχαιακά στοιχεία, τα οποία έχουν χρησιμοποιηθεί εδώ, προέρχονται από το ιδιωτικό αρχείο του εμπόρου Γ. Αντ. Μέλου, που βρίσκεται στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας. Η παραπομπή στο αρχείο θα γίνεται στο εξής: Ε.Ι.Β.- Παλ. Αρχ., κλπ.

2. Για το θέμα, εκτός από τους χρονογράφους της Αθήνας, βλέπε ειδικά την μελέτη του Κων. Ντόκου, Η μετοικεσία των Αθηναίων στην Πελοπόννησο, *Μνήμων* 10 (1985)

Ανάμεσα στις οικογένειες που εγκατέλειψαν τότε την Αθήνα ήταν και οι αδελφοί Νικολός και Μιχάλης Μέλος, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στ' Ανάπλι, όπου έζησαν ως το 1715 καλλιεργώντας τα κτήματα, που η βενετσιάνικη διοίκηση τους παραχώρησε στην περιοχή του Αργους³ και συγχρόνως εμπορευόμενοι σε συνεργασία με τον μεγαλύτερο αδελφό-τους, τον Γιωργάκη, εγκατεστημένο από χρόνια στη Βενετία⁴.

Μετά την πτώση τ' Αναπλιού στους Τούρκους το 1715, ο Μιχάλης Μέλος, για δεύτερη φορά ξεριζωμένος, βρίσκεται καταρχήν αιχμάλωτος κι ύστερα απελευθερωμένος στη Σμύρνη, όπου προσπαθεί να ασχοληθεί με το εμπόριο αλλά δίχως επιτυχία· το δίλημμα, που αντιμετωπίζει τότε, είναι να επιστρέψει στην Αθήνα ή να γυρίσει στο Μοριά, όπου έχει τα κτήματά-του και είναι εξοικειωμένος με τον τόπο. Η επάνοδος των Αθηναίων στην πατρίδα-τους είχε αρχίσει τρία μόλις χρόνια μετά την εγκατάλειψη της πόλης, αλλά στην κορύφωσή-της έφτασε ύστερα από το 1715, όταν και στο Μοριά, όπου είχαν εγκατασταθεί οι περισσότεροι φυγάδες, επικράτησαν πλέον οι ίδιες πολιτικές συνθήκες. Με τη συνθήκη του Πασσάροβιτς (1718) και κυρίως με το φερμάνι του Κισλάρ-αγά εξασφαλιζόνταν οι προϋποθέσεις για το γυρισμό των εκπατρισμένων στην εστία-τους⁵.

Η Αθήνα, από έρημο χωριό, αρχίζει τότε να γίνεται πόλος έλξης όχι μόνο των παλιών-της κατοίκων αλλά και άλλων και να διαμορφώνεται σε κέντρο με κάποια στοιχεία αστικής ζωής.

Βέβαια η δημιουργία της νέας πόλης δεν υπήρξε ούτε εντυπωσιακή ούτε άμεση, αλλά έγινε σταδιακά, όσο ολοκληρωνόταν η επάνοδος των κατοίκων και μάλιστα των πρώτων αθηναϊκών οικογενειών, κυρίως εμπορευομένων, οι οποίοι κατά την περίοδο της διασποράς-τους ήρθαν σ' επαφή με τη Δύση, κοινωνήσαν στο δυτικό πολιτισμό και επιστρέφοντας στον τόπο-τους γίνονται φορείς των νέων ηθών και τρόπου ζωής του ευρωπαϊκού κόσμου, ενώ παράλληλα η οικονομική-τους ευρωστία επιτρέπει μιάν άνετη διαβίωση.

3. Κων. Ντόκου, ό. π., σ. 119, αριθμ. 185· σε πιστοποιητικό της βενετσιάνικης διοίκησης του Ναυπλίου με ημερομηνία έκδοσης 10 Ιουνίου 1690 φαίνεται ότι «ο Νικολός και Μιχάλης παίδες Μέλλου» είναι Αθηναίοι μέτοικοι στο Μοριά και ανήκουν στην «Α' τάξη».

4. Για τις περιπέτειες των δύο αδελφών στ' Ανάπλι βλέπε περισσότερα, Ευτυχίας Δ. Λιάτα, Μαρτυρίες για την πτώση τ' Αναπλιού στους Τούρκους (9 Ιούλη 1715), *Μνήμων* 5 (1975) 101 - 152.

5. Στις 25 Αυγούστου 1720 ο Γ. Μέλος γράφει στο Μιχάλη: «...Εδώ έχουμε ειδήσεις πως ο Κισλάρ-αγάς έδωσε φερμάνι για να μαζωχτούσι όλοι οι Αθηναίοι στον τόπο-τους και να πάρουνε τα μούλκια-τους και να δίνουσι τα σολδιά όπου εκουστίσασι και να ιδείς, αν θέλεις να πας εις την Αθήνα να πάρεις κι εσύ τα ιδικά-μας. Γράψε-μου τι άσπρα επουληθήσασι και τι μούλκια είναι για να σου αποκριθώ...», Ε.Ι.Β.- Παλ. Αρχ., Reg. 183, φ. 105r . Βλ. και σελ. 42·

Αποτέλεσμα όλων αυτών υπήρξε ο ανασχηματισμός κάποιων κοινωνικών ομάδων, που είχαν σχεδόν καταργηθεί με τις βενετοτουρκικές συγκρούσεις του 1687 - 1688.

Αυτή η νέα πόλη της Αθήνας, όπως ξαναγιεννιέται, είναι που έλκει και μαζί τρομάζει τον Μιχάλη Μέλο για να πάει να ζήσει εκεί. Όπως διατυπώνει τις αντιρρήσεις-του στην αλληλογραφία με τον αδελφό-του Γιωργάκη, η Αθήνα μοιάζει να τον φοβίζει και η αβέβαιη εξέλιξη ενός νέου ξεκινήματος τον αποθαρρύνει. Αλλωστε, τα νέα που φτάνουν από εκεί, δεν είναι τόσο ενθαρρυντικά. Παρά τις υποσχέσεις της Πύλης, κάποιιοι, που γνώρισαν την κατάσταση από κοντά, μιλούν για βαριά δασύματα και τούρκικη καταπίεση. Αλλά και την παραμονή-του στη Σμύρνη τη βλέπει προβληματική, σχεδόν αδύνατη, επειδή στην πόλη αυτή δεν μπορούν να σταθούν έμποροι του δικού-του αναστήματος: χρειάζεται να έχει κανείς μεγαλύτερα κεφάλαια. Η σκέψη-του λοιπόν είναι ότι μόνο πηγαίνοντας σ' έναν τόπο, όπου ο μέσος όρος της οικονομικής επιφάνειας των άλλων είναι τουλάχιστον δέκα φορές κάτω από τις δικές-του δυνατότητες μπορεί να προκόψει στο εμπόριο.

Βρισκόμαστε μπροστά στην περίπτωση του μικρού εμπόρου, ο οποίος έχοντας επίγνωση των ορίων-του στηρίζει την άνοδό-του σε μικρές αγορές καταρχήν, αποφεύγοντας τον επικίνδυνο ανταγωνισμό με τους φτασμένους εμπόρους στις μεγάλες αγορές. Μιά επιτυχία-του εκεί στο ξεκίνημα, και καταξίωσή-του στον εμπορικό κόσμο θα αποτελέσει το πρώτο σκαλοπάτι, που θα του επιτρέψει την επιθυμητή αναρρίχηση σε υψηλότερα επίπεδα. Ως τέτοιο τόπο προκρίνει την Αθήνα και για ένα ακόμα λόγο, ότι από εκεί έχει τη δυνατότητα να επεκτείνει εύκολα τις εμπορικές-του δραστηριότητες απέναντι στο Μοριά και στην Εύβοια ⁶.

Από τα γραφόμενά-του φαίνεται ότι η διαφορά επιπέδου ανάμεσα στην Αθήνα και στη Σμύρνη είναι τέτοια, που αποκλείει κάθε δυνατότητα επιλογής. Η Σμύρνη είναι η μεγάλη αγορά της Ανατολής, όπου ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους ευρωπαϊκούς εμπορικούς οίκους δεν αφήνει περιθώρια σταδιοδρομίας στους μικροεμπόρους.

Αντίθετα η Αθήνα, ύστερα μάλιστα από την κατάληψη του Μοριά, με όλα τα θλιβερά επακόλουθα—δημογραφική μείωση, στάση εμπορίου, οικο-

6. Στις 2 Ιουνίου 1717 γράφει μεταξύ άλλων στον αδελφό-του στη Βενετία : «...Ευτουτός ό τόπος δέν μού αρέσι οτή εδó όπιός θελή να καμή νέγοτζιο θελή να εχή σήρμιγηέ πολλή καί τοτές να ήμπορή να βγενή τα εξοδά του εμής τηχένη να παμε σ' εναν τόπο όπου νά εχουνέ ή άνθρωπί εκινού του τόπου ρεάλια 10 καί εμής να έχομέ ρεάλια 100, τοτές μπορομέ να καμούμέ τα γεγοτζια μας ... μονέ μού φενέτε δηα καλό δηα νά απερασόμε ής τιν Αθήνα κι έκι έχομε την Αθίνα το Μοραία το νισί της Εγρήπου όπου ήμπορούμέ να καμούμαί με ενεφχολήα καθές λογής νεγοτζήό όπου να θέλησομε...». Ε.Ι.Β.- Παλ. Αρχ., busta 146, φ. 153r .

νομικό μαρασμό—εμφανίζεται ως η νέα αγορά, η οποία θα μπορούσε να καλύψει το κενό που δημιουργήθηκε με το νέκρωμα των εμπορικών κέντρων του Μοριά. Σ' αυτή την προοπτική προβλέποντας ότι θα εξελιχθούν τα πράγματα, ο Γ. Μέλος παρακινεί τον αδελφό-του να πάει να εγκατασταθεί στην Αθήνα και, για να τον βοηθήσει να ξεπεράσει τους δισταγμούς-του, του προτείνει να παντρευτεί εκεί κι έτσι η οικογένειά-τους να ξαναστεριώσει στον τόπο-της.

Με αφορμή το προξενικό αυτό είναι γραμμένες οι δύο επιστολές του Μιχάλη προς τον Γιωργάκη, οι οποίες δημοσιεύονται στο τέλος της εργασίας αυτής. Η υποψήφια νύφη, η οποία επιμελώς πουθενά δεν κατονομάζεται—ίσως για να μην «ακουστεί» το όνομά-της—είναι ενάρετη, νέα, όμορφη, από καλό σπίτι και ο πατέρας-της έχει μεγάλη περιουσία. Αυτά λένε στο Μιχάλη οι Αθηναίοι πληροφοριοδότες-του, που τυχαίνει να βρίσκονται στη Σμύρνη, και τις πληροφορίες διασταυρώνει ο Γιωργάκης από άλλους συμπατριώτες-του στη Βενετία. Ο Μιχάλης, άπειρος της σύγχρονής-του αθηναϊκής ζωής, περιορίζεται να ορίσει μόνο το μέγεθος της προίκας σε ακίνητα και αφήνει τον έμπειρο και κυρίως καλύτερα πληροφορημένο μεγάλο αδελφό-του να διαλέξει από την περιουσία του υποψήφιου πεθερού-του τα καλύτερα κτήματα ⁷.

Οι απαιτήσεις που προβάλλει φαίνονται υπερβολικές, αλλά δεν είναι, αν λογαριάσουμε ότι η οικογένεια Μέλου συγκαταλέγεται στην Α' τάξη των Αθηναίων, καθώς ήδη προαναφέρθηκε ⁸. Οι 200 ελιές, που ζητάει προίκα, θεωρητικά αποδίδουν κατά μέσο όρο 8-10 οκάδες λάδι το δέντρο, δηλαδή περίπου 1.600-2.000 οκάδες συνολικό ετήσιο εισόδημα ⁹. Εμπορευόμενος, ο Μιχάλης ζητάει ακόμα δύο από τα εννιά εργαστήρια του πεθερού-του με την προοπτική ίσως να τα χρησιμοποιήσει ο ίδιος για το εμπόριό-του ή να εξασφαλίσει ένα σταθερό εισόδημα ενοικιάζοντάς-τα. Έχει όμως ο Μέλος και μεγάλες επιφυλάξεις για την απόδοση των κτημάτων της Αθήνας, γιαυτό σε άλλο γράμμα-του, δύο μήνες αργότερα, ζητάει από το Γιωργάκη να πληροφορηθεί σωστά από τον εξάδελφό-του Πανταζή Λαουδέρο, ο οποίος βρί-

7. Βλέπε έγγραφο 1, σελ. 47, Ε.Ι.Β.- Παλ. Αρχ., busta 146, φ. 142r. Το έγγραφο εκδίδεται με διόρθωση στη στίξη και αποκατάσταση στα κεφαλαία.

8. Κων. Ντόκου, ό. π., σ. 119, αριθμ. 185. Σε σύνολο 438 οικογενειών, Αθηναίων μετοίκων στο Μοριά, μόνο το 13% χαρακτηρίζεται Α' τάξης, ενώ το 50% ανήκει στην τελευταία, την Δ' τάξη.

9. Από άλλη επιστολή του Μιχάλη προς τον αδελφό-του (10 Οκτωβρίου 1720) έχουμε την πληροφορία ότι η οικογένεια Μέλου, όταν ζούσε στην Αθήνα, είχε εκτός από κτήματα και αμπέλια και 180 ρίζες ελιές. Επομένως ο Μ. Μέλος, ζητώντας 200 δέντρα από τον μέλλοντα πεθερό-του, θέλει στην πραγματικότητα να ξανασηματίσει την παλιά περιουσία της οικογένειας, που θα του εξασφαλίσει την παλιά-του θέση ανάμεσα στους πρώτους του τόπου.

σκεται αυτή την εποχή στη Βενετία, «για το τί συνηθίζουμε στην Αθήνα και τί ιντράδα δίδουνε τα μούλτζα του τόπου»¹⁰. Η εμπειρία πάντως, που έχει ο ίδιος από παλιά για τον τόπο, είναι ότι τα κτήματα της Αθήνας δεν αφήνουν κανένα πλεόνασμα αντίθετα με αυτά που τους παραχωρήθηκαν στο Μοριά, όπου το εισόδημά-τους είναι πλεονασματικό και μπορεί κανείς να το επενδύσει σε βελτίωση του νοικοκυριού-του¹¹.

Εκτός από τα ακίνητα, με τα οποία θέλει να προικιστεί ο Μιχάλης, προκειμένου να στήσει σπιτικό στην Αθήνα—και μάλιστα σπιτικό καλής σειράς—είναι ανάγκη η γυναίκα-του κι αυτός να διαθέτουν και την κατάλληλη αμφίση. Αντιμετωπίζοντας το ενδεχόμενο να μην προικιστεί η νύφη με όλα, όσα ο ίδιος θεωρεί απαραίτητα, στέλνει στον αδελφό-του το δεύτερο γράμμα, που δημοσιεύεται εδώ, όπου του απαριθμεί ένα προς ένα όλα τα χρειαζόμενα και μάλιστα κοστολογημένα, ώστε να φροντίσει είτε όλα είτε ό,τι χρειαστεί να συμπληρώσουν, να τα προμηθευτούν οι ίδιοι. Για να προλάβει μάλιστα κάθε αρνητική αντίδραση του Γιωργάκη, που φαίνεται να την περιμένει σίγουρη, βάζει το Δημητρώ Δημάκη, Αθηναίο, ο οποίος αυτό τον καιρό βρίσκεται στη Σμύρνη και του γράφει σχετικά με το προζενικό και την ανάγκη προικισμού του Μιχάλη με όσα ζητάει, επειδή τώρα (και στην Αθήνα ξέρουμε κι εκεί τα στολίδια κι όλα τα συνακόλουθα, που συνηθίζανε και στο Ανάπλι, και μάλιστα όπου εκεί είναι ένα σπίτι από τα πρώτα και δεν είναι να λείψει τίποτα)¹². Από τα γραφόμενα του Μέλου και του Δημάκη γίνεται φανερό πως η Αθήνα αρχίζει σιγά-σιγά να μιμείται τα ήθη του Αναπλιού, του Αναπλιού βέβαια όπως το ξέρανε κάτω από τη βενετσιάνικη διοίκηση—«ε συνηθίζανε και στο Ανάπλι»—και το οποίο τώρα, δύο μόλις χρόνια κάτω από τον τουρκικό ζυγό, μοιάζει να έχει χάσει πολύ από την εικόνα του παρελθόντος-του¹³. Αντίθετα, στην Αθήνα με την εισροή των επαναπατριζόμενων καλών οικογενειών πραγματοποιείται ουσιαστική ανέλιξη στην κοινωνία-της.

Οι πληροφορίες για την αθηναϊκή φορεσιά, που μας παρέχονται εδώ¹⁴,

10. Ε.Ι.Β.- Παλ. Αρχ., busta 146, φ. 149r · επιστολή του Μιχάλη από τη Σμύρνη προς τον αδελφό-του στη Βενετία με ημερομηνία 12 Απριλίου 1717.

11. Βλέπε έγγραφο 2, σελ. 49.

12. Ε.Ι.Β.- Παλ. Αρχ., busta 145, φ. 219r · επιστολή του Δ. Δημάκη από τη Σμύρνη προς τον Γ. Μέλο με ημερομηνία 6 Μαρτίου 1717.

13. Για την παρακμή της πόλης του Ναυπλίου αμέσως μετά την ανακατάληψή-της από τους Τούρκους το 1715, και τη συνακόλουθη μεταφορά του διοικητικού κέντρου του Μοριά στην Τρίπολη, βλέπε Β. Παναγιωτόπουλος, «Από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσα: Η σημασία της μεταφοράς μιάς περιφερειακής πρωτεύουσας τον 18ο αιώνα», *Ο Ερανιστής* 11 (1974) Αθήνα 1980, σ. 41 - 56.

14. Βλέπε έγγραφο 2, σελ. 49-52. Ε.Ι.Β.- Παλ. Αρχ., busta 146, φ. 146r - 147r. Το έγγραφο εκδίδεται με διόρθωση στη στίξη και αποκατάσταση στα κεφαλαία· οι ελάχιστες βραχυγραφίες αναλύθηκαν σιωπηρά.

δεν είναι οι στατικές πληροφορίες ενός νοταριακού εγγράφου (προικοσύμφωνο, διαθήκη), αλλά μαρτυρούν τη χρήση της ενδυμασίας ως στοιχείου της κοινωνικής διαβάθμισης που προσδοκάται. Ο εκπατρισμένος Μέλος και μέσω του ενδύματος αποβλέπει σε κοινωνική καταξίωση και άνοδο, την οποία είτε είχε και έχασε είτε ελπίζει να αποκτήσει. Έτσι, μπορεί να μεγαλώνει, να φουσκώνει, τις απαιτήσεις της αθηναϊκής ζωής σύμφωνα με τους πόθους-του για τέτοια κοινωνική κατάταξη.

Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Μιχάλη για την αμφίεση της γυναίκας-του θα χρειαστεί να ξοδευτούν 1.211 ρεάλια, ενώ η δική-του φορεσιά θα κοστίσει μόνο 126, σύνολο και για τους δύο 1.347 ρεάλια. Μιά πρώτη παρατήρηση στην ανδρική και τη γυναικεία φορεσιά είναι ότι δεν αναφέρεται τίποτα για την υπόδηση, πράγμα που πρέπει να εκληφθεί απλά σαν παράλειψη· αντίθετα, το ότι δεν γίνεται λόγος για γυναικεία εσώρουχα, όπως τα εννοούμε σήμερα, θα πρέπει είτε να θεωρηθεί εσκεμμένη παρασιώπηση για λόγους σεμνοτυφίας είτε να ερμηνευτεί μάλλον σαν απουσία-τους από τη γυναικεία αμφίεση¹⁵. Ενδέχεται τέλος να μην έχουμε εδώ την πλήρη και αμιγή εικόνα της αστικής φορεσιάς, αλλά είναι πιθανόν ο Μέλος να αναμειγνύει στοιχεία από την αγροτική ή ακόμα και την πελοποννησιακή ενδυμασία, πράγμα όμως που δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι η ανάμειξη αυτή οφείλεται σε δική-του σύγχυση, αλλά πιθανό να αποδίδει την πραγματικότητα.

Πολλά από τα μέρη της αθηναϊκής φορεσιάς, όπως μας περιγράφεται εδώ, τα συναντάμε κι αργότερα σε αθηναϊκά προικοσύμφωνα του β' μισού του 18ου αι.¹⁶, μας λείπει όμως εντελώς η εικαστική απόδοση του αθηναϊκού ενδύματος στις δύο πρώτες δεκαετίες του αιώνα.

Οι ειδήσεις που έχουμε για προγενέστερα ή τα αμέσως μεταγενέστερα χρόνια, εκτός του ότι είναι λιγιστές και σποραδικές, δεν μας δίνουν πάντα μία ολοκληρωμένη εικόνα και κάποτε δεν ξεκαθαρίζεται, αν πρόκειται για τη λαϊκή ή τη φορεσιά των αρχόντων του τόπου. Οι διαταγές της οθωμανικής διοίκησης στην προσπάθειά-της να επιβάλει σαφή διαφοροποίηση ανάμεσα στην ενδυμασία των χριστιανών ραγιαδών και των μουσουλμάνων, αποτελούν πηγή για την ενδυματολογία της εποχής, έστω και αν η διάκριση εντοπίζεται κυρίως στην υπόδηση και το κάλυμμα της κεφαλής και αφορά κατά βάση

15. Είναι γνωστό ότι στις περισσότερες ελληνικές περιοχές η γυναικεία φορεσιά δεν περιελάμβανε άλλο εσώρουχο εκτός από το πουκάμισο, που ήταν το κατεξοχήν εσώρουχο. Ιωάννα Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς» *Εθνογραφικά* 1 (1978) 31.

16. Τα προικοσύμφωνα αυτά, 60 συνολικά, τα οποία αναφέρονται στην περίοδο 1749 - 1774, δημοσιεύει ο Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία της ιστορίας των Αθηνών*, Αθήνα 1923, τ. Γ', σ. 27 - 117.

το χρώμα¹⁷. Χρήσιμο επίσης είναι να αναφερθούν εδώ και κάποιες άλλες πηγές, —περιγηγνητικά κείμενα— επειδή έτσι θα μας δοθεί η ευκαιρία να διαπιστώσουμε τις μεταβολές, που με τον καιρό υπέστη η ενδυμασία ανάμεσα στον 17ο και 18ο αιώνα.

Στα 1674 έχουμε την περιγραφή της φορεσιάς των Αθηναίων αρχόντων από τον Cornelio Magni, την οποία μάλιστα χαρακτηρίζει σοβαροφανή και γελοία¹⁸. Ο σύγχρονός-του Spon στα 1676 σημειώνει ότι τα ενδύματα των Αθηναίων ήσαν εντελώς διαφορετικά από των Τούρκων, αλλά η περιγραφή που δίνει δεν καλύπτει όλα όσα θα θέλαμε για να σχηματίσουμε μία πλήρη εικόνα¹⁹. Στο τρίτο από τα αμφίβολης αξιοπιστίας «αναργύρεα φύλλα» έχουμε μία πολύ συνοπτική περιγραφή της αθηναϊκής ενδυμασίας του τέλους μάλλλον του 17ου αιώνα, η οποία δεν μας διαφωτίζει σε πολλά σημεία²⁰. Στα 1730 ο Charles Thompson κάνει την διαπίστωση ότι οι Αθηναίοι είναι πιο πολιτισμένοι από τους γείτονές-τους και δίνει μία άλλη περιγραφή της αμφίεσής-τους κι αυτή όμως συνοπτική²¹. Λίγα χρόνια αργότερα ο Salmon

17. Τέτοιες σουλτανικές διαταγές του 1761 και 1762 για ενδυματολογικά θέματα των ραγιάδων βλέπε Ν. Σ. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τούρκικων ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης (1725 - 1765)*, τ. Ε', Ηράκλειο Κρήτης 1985, σ. 160 - 161, 195. Ανάλογο σουλτανικό διάταγμα του 1703 για το ίδιο θέμα, βλέπε Κων. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 188. Η άποψη της Εκκλησίας για το θέμα της αμφίεσης των χριστιανών εκφράζεται με τις εγκυκλίους που κατά καιρούς εκδίδει, και με τις οποίες καυτηριάζει την πολυτέλεια, κυρίως των γυναικών· δίχως να επιχειρήσω βιβλιογραφική κάλυψη του θέματος—είναι άλλωστε τόσο ευρύ κι αδιερεύνητο—θα αναφέρω, ενδεικτικά μόνο για τον τύπο των κειμένων αυτών, την εγκύκλιο του 1803 του επισκόπου Κοζάνης, δημοσιευμένη στον Μιχ. Α. Καλινδέρη, *Τα λυτά έγγραφα της δημοτικής βιβλιοθήκης Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 99 - 102 και ανάλογη εγκύκλιο του 1753 του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης· Δημ. Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 1966, σ. 190.

18. Cornelio Magni, *Relazione Della Città d'Athene, colle Provincie dell' Attica, Focia, Beozia e Negreponete, ne' tempi, che furono queste passeggiate da Cornelio Magni, Parmegiano, l'anno 1674*, Πάρις 1688, σ. 24 - 25. Πβ. και Κυρ. Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Α', Αθήνα 1981, σ. 663 - 664.

19. Jacob Spon, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1674 et 1676 par Jacob Spon...*, Λυών 1678, τ. II, σ. 238 - 239. Πβ. Κυρ. Σιμόπουλου, *ό. π.*, σ. 694. Ο Καμπούρογλου καταπιάνεται με το θέμα της αθηναϊκής ενδυμασίας πολύ γενικά και με χρονολογική ασάφεια, πράγμα που δεν επιτρέπει να σχηματίσουμε ακριβή εικόνα του ενδύματος για κάθε εποχή. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων. Τουρκοκρατία 1458 - 1687*, Αθήνα 1896, τ. Β', σ. 9 - 15.

20. Τα «αναργύρεα φύλλα» πρωτοδημοσίευσε ο Κ. Σ. Πιπτάκης στην *Εφημερίδα Αρχαιολογική*, φύλ. 34 (1853) 942 - 945. Αναδημοσίευση-τους με σχολιασμό βλέπε Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία...*, τ. Α', σ. 43 - 72.

21. Charles Thom(p)son, *The travels of the Charles Thompson Esq. containing his observations on France, Italy, Turkey in Europe...*, Reading 1752, τ. I, σ. 329 - 330. Πβ. και Κυρ. Σιμόπουλου, τ. Β', σ. 166 - 167.

θα μας δώσει μιá καλή εικόνα της ανδρικής και γυναικείας φορεσιάς τόσο της καθημερινής όσο και της επίσημης²².

Τη λαϊκή αθηναϊκή φορεσιά και τη φορεσιά των αρχόντων, σαφώς διαχωρισμένες τη μιá από την άλλη, περιγράφει αρκετά παραστατικά ο Richard Chandler στα 1765. Ο ίδιος μας δίνει και τον τύπο της αρβανίτικης ενδυμασίας της περιοχής της Αθήνας²³. Όταν στα τέλη του 18ου αιώνα ο Scrofanì επισκέπτεται την Αθήνα, γοητευμένος από την πόλη και τους κατοίκους-της, μέσα σ' ένα παραλήρημα ενθουσιασμού δίνει μιá πολύ ποιητική εικόνα της Αθηναίας και της φορεσιάς-της, στην οποία βλέπει επιβίωση του αρχαίου αθηναϊκού ενδύματος²⁴.

Η χρονική όμως απόσταση, που χωρίζει τις πηγές αυτές από την εποχή, που αναφέρεται το έγγραφο, και οι διαπιστωμένες πλέον διαφορές στον τύπο της αθηναϊκής φορεσιάς από τη μιá περίοδο στην άλλη, ελάχιστα συμβάλλουν στη διαφώτισή-μας πάνω στο θέμα αυτό για τις αρχές του 18ου αι.²⁵. Έτσι αποδεχόμαστε απλά την περιγραφική μόνο εικόνα της αθηναϊκής φορεσιάς δίχως να έχουμε τη δυνατότητα της εικαστικής απόδοσής-της, επειδή είναι αδύνατη ή επικίνδυνη οποιαδήποτε προσπάθεια ταύτισης ή μορφοποίησης καθενός από τα μέρη που την αποτελούν με βάση μόνο το λιτό και γριφώδη κατονομασμό-τους.

Ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο θα ήταν να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε την αξία όλων αυτών των αντικειμένων, τί πραγματικά αντιπροσωπεύουν τα ποσά αυτά σε κόστος ζωής. Κάτι τέτοιο θα ήταν εφικτό μόνο, αν είχαμε τις τιμές κάποιων αγαθών πρώτης ανάγκης της ίδιας περιόδου και μάλιστα στη συγκεκριμένη πόλη. Επειδή όμως οι πληροφορικές δυνατότητες των γνωστών πηγών είναι περιορισμένες, θα προσπαθήσουμε να εκμεταλλευτούμε κάποια στοιχεία που μας προσφέρονται μέσα από το ίδιο το αρχείο του Γ. Μέλου.

22. Signor Salmon, *Lo stato presente di tutti i paesi e popoli del mondo*, Βενετία 1739, τ. VII, σ. 221. 23,

23. Richard Chandler, *Voyages dans l'Asie Mineure et en Grèce, faits aux dépens de la société des Dilettanti dans les années 1764, 1765 et 1766*, A Riom 1806, τ. III, σ. 27 - 31. Πβ. και Κυρ. Σιμόπουλου, *ό. π.*, τ. Β', σ. 290 - 291, 293 - 294.—Κ. Δ. Μέρτζιου, «Πώς εβάφοντο προ δύο αιώνων οι Αθηναίοι», *Τα Αθηναϊκά*, τχ. 33 (1966) 2 - 3.

24. Xavier Scrofanì, *Voyage en Grèce de Xavier Scrofanì, Sicilien, fait en 1794 et 1795*, Paris et Straasbourg an IX=1801, τ. II, σ. 135. Πβ. και Κυρ. Σιμόπουλου, *ό. π.*, σ. 636.

25. Με το θέμα της αθηναϊκής φορεσιάς από τα μέσα του 18ου αι. ως το 1834 ασχολείται εμπεριστατωμένα στη διδακτορική-της διατριβή η Κων. Μπάδα - Τσομώκου, *Η αθηναϊκή γυναικεία φορεσιά κατά την περίοδο 1687 - 1834. Ενδυματολογική μελέτη*. Ιωάννινα 1983.

Από την αλληλογραφία λοιπόν των δύο ανδρών πληροφορούμαστε ότι το 1717 (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος) οι έμποροι στην Αθήνα «προχρεώνουν το λάδι 1/2 ρεάλι το ξιστί»²⁶ και το πνεύμα της επιστολής είναι ότι πρόκειται για χαμηλή μάλλον τιμή, επειδή υπάρχει μεγάλη παραγωγή. Σύμφωνα με την αντιστοιχία του ρεαλιού²⁷ το ξεστί το λάδι τιμάται 60 άσπρα, δηλαδή 10 άσπρα ή 3 περίπου παράδες η οκά. Συνεπώς τα 1.347 ρεάλια, που υπολογίζει ο Μιχάλης για τα έξοδα αμφισήσ-τους, είναι το αντίτιμο 2.694 ξεστιών ή 16.164 οκάδων λαδιού, το οποίο παράγεται από 1.616 - 2.020 περίπου ελαιόδεντρα²⁸. Ο Μ. Μέλος λοιπόν για την κάλυψη των εξόδων αυτών θα έπρεπε να διαθέτει ετήσιο εισόδημα 7 - 9 φορές μεγαλύτερο από αυτό που αποδίδουν οι 200 ρίζες ελιές, που ζητά ως προίκα. Μιά ιδέα για την αξία της γης στην Αθήνα παίρνουμε από ένα πωλητήριο έγγραφο του 1717, όπου αναφέρεται ότι, αγρός 15 στρεμμάτων στην περιοχή Αμπελοκήπων πωλείται για 10 γρόσια²⁹. Δύο άλλα είδη, που μας προσφέρονται για σύγκριση αλλά αφορούν τη Σμύρνη, είναι το βαμβάκι, το οποίο το 1717 το αγοράζει ο Μιχάλης για να το στείλει στον αδελφό-του προς 12 ρεάλια το καντάρι και το κηκίδι, του οποίου η αγορά είναι προς 3 ρεάλια και 30 άσπρα το καντάρι³⁰. Τα 1.347 λοιπόν ρεάλια αντιπροσωπεύουν 112 περίπου καντάρια βαμβακιού ή 414 περίπου καντάρια κηκιδιού. Όταν τα μεγέθη των αγαθών αυτών, που διακινεί ο Μιχάλης, είναι του ύψους των 45 - 50 κανταριών το χρόνο, η διαφορά ανάμεσα στην πραγματική οικονομική-του δυνατότητα και στην επιφάνεια, που θέλει να παρουσιάζει, είναι πολύ μεγάλη.

26. Το ξεστί (ξέστα ή ξέστης), τοπικό αθηναϊκό μέτρο χωρητικότητας για τον υπολογισμό του λαδιού, ισούται με 6 οκάδες περίπου. Νικ. Παπαδοπούλου, *Ερμής ο Κερδώς ήτοι εμπορική εγκυκλοπαίδεια*, τ. Γ', Βενετία 1816, σ. 148. Πβ. και Δημ. Α. Πετρόπουλου, «Συμβολή εις την έρευναν των λαϊκών μέτρων και σταθμών», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, τ. Ζ' (1952) 83.

27. Πολύ συχνά στις πηγές του 18ου αι. το τούρκικο γρόσι παίρνει αδιάκριτα και τις ονομασίες ασλάνι ή ρεάλι: π.χ. στις 4 Σεπτεμβρίου 1717 ο Γ. Μέλος γράφει στο Μιχάλη να πληρώσει στον Κάσδαγλη 80 ασλάνια και στις 22 Ιανουαρίου 1718 εκείνος του απαντά ότι επλήρωσε τα 80 ρεάλια. Πβ. και Ι. Κ. Βογιατζίδου, «Ταξιδιωτών ενθυμήσεις του ιη' αιώνας», *Αφιέρωμα εις Γ. Ν. Χατζιδάκι*, Αθήνα 19121, σ. 146, όπου σε ενθύμηση του 1712 χρησιμοποιούνται και οι τρεις ονομασίες για το ίδιο νόμισμα. Εδώ με τον όρο ρεάλι πιστεύω ότι δεν νοείται το αργυρό ισπανικό τάλιρο αλλά το γρόσι, δηλαδή το αργυρό τούρκικο νόμισμα των 120 άσπρων.

28. Υπολογίσαμε παραπάνω (σελ. 35) την μέση απόδοση ενός ελαιόδεντρου σε 8 - 10 οκάδες λάδι.

29. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία ...*, τ. Α', σ. 383.

30. Όπως σε άλλο γράμμα-του ο Μιχάλης πληροφορεί το Γιωργάκη, τον ίδιο χρόνο ο καφές στη Σμύρνη τρέχει προς 145 ρεάλια οι 100 οκάδες, δηλαδή 1 ρεάλι και 54 άσπρα η οκά.

Για την αγορά ενός σπιτιού στην Αθήνα ο Μιχάλης υπολογίζει τουλάχιστον 300 ρεάλια και δηλώνει ότι το σπίτι-του δεν θέλει να βρίσκεται στην Πλάκα, όπου είναι το πατρικό της νύφης, επειδή η περιοχή αυτή έχει εγκαταλειφθεί τώρα από τους παλιούς Αθηναίους και έχει γίνει η συνοικία των Αλβανών³¹, πράγμα που θα ήταν μειωτικό για τον Μιχάλη, παλιό Αθηναίο, να ζει μαζί με γεωργούς Αρβανίτες, στοιχεία κατώτερης κοινωνικής στάθμης.

Από την οικοσκευή που απαριθμεί για εξοπλισμό του σπιτιού-του καθώς και το βοηθητικό προσωπικό, από το οποίο θα έχει ανάγκη—ένα κοπέλι για τις εξωτερικές δουλειές και δύο τουλάχιστον υπηρέτριες για το σπίτι στην υπηρεσία της γυναίκας-του—σχηματίζουμε μία ιδέα για τη δομή και τη λειτουργία ενός από τα «πρώτα» σπίτια της Αθήνας στη δεύτερη δεκαετία του 18ου αιώνα. Βέβαια πάντα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι οι πληροφορίες-μας παίζουν ανάμεσα στην πραγματικότητα και την προσδοκία.

Για έξοδα γάμου γενικά υπολογίζει ο Μιχάλης 100 ρεάλια κι άλλα 200 για επισκευές του σπιτιού. Έτσι η υπόθεση αυτή θα τους στοιχίσει 1.947 ρεάλια συνολικά, εκτός από τα δώρα για τον βοεβόδα και τον κατή, τα έξοδα ταξιδιού-του και την προγαμιαία δωρεά, που θα πρέπει να δώσει στη νύφη· όλα αυτά, αν συνυπολογιστούν, το συνολικό ποσό θα ξεπεράσει αρκετά τα 2.000 ρεάλια.

Τέλος, σημειώνει ότι θα του χρειαστούν 250 ρεάλια για τα καθημερινά έξοδα του πρώτου χρόνου, ώσπου να στρώσουν οι δουλειές-του και να αρχίσουν να αποδίδουν. Αυτό σημαίνει 21 περίπου ρεάλια για μηνιαία τρέχοντα έξοδα, δηλαδή 28 περίπου παράδες την ημέρα, ποσό που θα τους εξασφαλίζει μία άνετη μάλλον διαβίωση· ας θυμηθούμε ότι η οκά το λάδι έχει 3 περίπου παράδες.

Η αντίδραση του Γ. Μέλου στις εξωφρενικές³² απαιτήσεις του αδελφού-του φτάνει κατηγορηματικά αρνητική³³. Το προξενιό αυτό ναυαγεί, αλλά

31. Για τα ετυμολογικά της Πλάκας και το χαρακτηρισμό-της ως αρβανίτικης συνοικίας βλέπε Δημ. Σισιλιάνου, *ό. π.*, τ. Α', σ. 167 - 168 και τ. Γ', σ. 166.—Θ. Ν. Φιλαδέλφως, *ό. π.*, τ. Α', σ. 308.—Μιλτιάδη Τσέλιου, «Τα “μπερδέματα” της Πλάκας», *Ν. Εστία* 39 (1946) 624 - 625.

32. Συγκρίνοντας την προίκα που επιθυμεί να πάρει ο Ν. Μέλος, με την προίκα που παίρνει η κόρη του Μπενάρδου Καπετανάκη στα 1750 ή η κόρη του Μήτρου Σκουζέ στα 1749, διαπιστώνουμε ότι πράγματι όσα ζητάει ανταποκρίνονται στο οικονομικό επίπεδο των αρχοντικών οικογενειών του τόπου και μάλιστα σε ορισμένα σημεία το ξεπερνούν. Τα δύο προικοσύμφωνα βλέπε, Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεία* ..., τ. Γ', σ. 30 - 33.

33. Ε.Ι.Β.-Παλ. Αρχ., busta 145, φ. 338r. Το γράμμα είναι αχρονολόγητο, γραμμένο μάλλον προς το τέλος του 1717. Εκεί ο Γιωργάκης εκτός από τα αντικειμενικά προσκόμματα, που προέκυψαν στην εξέλιξη της υπόθεσης—την κοπέλα την είχαν υποσχεθεί αλλού κι επιπλέον ήταν πολύ μικρή για την ηλικία του Μιχάλη—δεν διστάζει να γράψει στον αδερφό-του ξεκάθαρα και τις πραγματικές-του αντιρρήσεις. Για να ανταποκριθεί κα-

η υπόθεση παντρειάς του Μιχάλη θα ξανάρθει στο προσκήνιο τέσσερα χρόνια αργότερα το 1721.

Τη φορά αυτή η παρότρυνση για παντρεία και εγκατάσταση του Μ. Μέλου στην Αθήνα προέρχεται από τον Μέλο της Βενετίας. Αφορμή σ' αυτό ίσως να υπήρξε η απόφαση του Κισλάρ-αγά στα 1720, ο οποίος με φερμάνι καλούσε τους Αθηναίους να επιστρέψουν στον τόπο-τους, όπου θα μπορούσαν να εξαγοράσουν τις παλιές-τους περιουσίες³⁴. Αξίζει να αναφερθούμε και σ' αυτό το γεγονός, επειδή με αφορμή και πάλι μιά ιδιωτική υπόθεση μας προσφέρονται συμπληρωματικές πληροφορίες για την κοινωνία της Αθήνας και του Μοριά.

Ο Μ. Μέλος είναι τώρα εγκατεστημένος στα Τρίκαλα Κορινθίας και φαίνεται να αντιδρά στην πρόταση του αδελφού-του, δηλώνοντας ότι για να παντρευτεί στην Αθήνα και να πάρει γυναίκα αντάξιά-του θέλει τουλάχιστον 2.000 δουκάτα³⁵, διαφορετικά προτιμάει να ζήσει στο Αργος³⁶. Ο Γιωργάκης όμως δεν θέλει ν' ακούσει λέξη για το μέρος αυτό, το οποίο «στάθηκε ο χαλασμός του σπιτιού-τους», καθώς ιδιαίτερα τονίζει στον Μιχάλη, κι ακόμα γιατί δεν θέλει τα παιδιά του αδελφού-του «να φορούν τα τσαρούχια». Ύστερα, η Αθήνα δεν πρέπει να τον τρομάζει, επειδή δεν είναι τόπος οικονομικά απλησίαστος, όπως φαντάζεται ο Μιχάλης, αλλά όποιος έχει 500 γρόσια μετρητά

νείς σε τέτοια έξοδα θα πρέπει να διαθέτει ένα κεφάλαιο 20.000 γροσίων και πάλι «θα πρέπει να είναι ζουρλός» για να μεγαλοπιάνεται έτσι. Η δική-του γυναίκα όλη τη ζωή-της είχε δύο φορέματα όλα κι όλα, που δεν άξιζαν πάνω από 60 γρόσια κι έτσι πορεύτηκαν με σύνεση, ενώ άλλοι με τη δική-του οικονομική επιφάνεια, οι οποίοι θέλησαν ν' ανοιχτούν περισσότερο, καταστράφηκαν και κατάντησαν να μην έχουν ψωμί να φάνε. Και ο θυμόσοφος Μέλος κλείνει το γράμμα-του με την παροιμία «κάνει χρεία να έχει κανείς μεγάλα θεμέλια για να χτίσει σπίτι μεγάλο».

34. Για το θέμα αυτό γίνεται διεξοδικά λόγος στην αλληλογραφία των δύο αδελφών. E.I.B.- Παλ. Αρχ., Reg. 183, φ. 105r · busta 146, φ. 230r · busta 148, φ. 52r .

35. Εδώ προφανώς πρόκειται για το βενετσιάνικο ασημένιο δουκάτο, το οποίο την εποχή αυτή ισούται προς 137 άσπρα, δηλαδή 1 γρόσι, 5 παράδες και 2 άσπρα. I. K. Βασδραβέλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Α' Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695 1912*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 152. Διατίμηση του 1721.

36. Τα χρόνια αυτά το Αργος είναι ένα ολιγάνθρωπο χωριό· στα 1718 ο πληθυσμός-του αποτελείται από 300 Έλληνες και 15 - 20 τούρκικες οικογένειες. De Pellegrin, *Rélation du voyage du sieur De Pellegrin, dans le Royaume de Morée...*, Μασσαλία 1722, σ. 47. Για τον πληθυσμό των πόλεων του Μοριά κατά την β' τουρκοκρατία βλέπε Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715 - 1821)*, Αθήνα 21978, σ. 283 - 285. Με τα οικιστικά και δημογραφικά προβλήματα της Πελοποννήσου ασχολείται εξαντλητικά στην πρόσφατα δημοσιευμένη μελέτη-του ο Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος - 18ος αιώνας*, Αθήνα 1985.

ζει σαν αφέντης³⁷. Η χρήση των τσαρουχιών³⁸ στο Αργος αναφέρεται από τον Μέλο σαν ενδεικτικό στοιχείο κοινωνικής κατωτερότητας σε αντιδιαστολή προφανώς με τον τύπο υπόδησης των Αθηναίων, που ήταν τα τερλίκια, συρτά παπούτσια με μύτη, δείγμα ανώτερης κοινωνικής διάκρισης³⁹.

Σχετικά με το κόστος ζωής στην Αθήνα το 1721, η έμμεση και τόσο γενική πληροφορία του Γιωργάκη ότι με 500 γρόσια κεφάλαιο μπορεί κανείς να εγκατασταθεί εκεί και να ξεκινήσει τις δουλειές-του ζώντας άνετα, αν τη συγκρίνουμε με την υπερβολική απαίτηση του Μιχάλη στα 1717, ότι θα του χρειαστούν 250 γρόσια μόνο για τα τρέχοντα έξοδα ενός χρόνου, φαίνεται ένα λογικό ποσό πολύ πιο κοντά στην πραγματικότητα για την οικονομική επιφάνεια του μέσου όρου των εύπορων Αθηναίων. Από τα λίγα και οπωσδήποτε αδύνατα ενδεικτικά αυτά στοιχεία, αν θελήσουμε να εκτιμήσουμε την κοινωνία της Αθήνας, τείνουμε μάλλον στην άποψη ότι δεν έχουμε να κάνουμε στην πραγματικότητα με ένα απλησίαστο οικονομικά και μορφοποιημένο ήδη αστικό κέντρο, με μιά απρόσιτη κοινωνία νεόπλουτων εμπορευομένων. Κάπου υπάρχει μιά τάση για μεγαλοποίηση των πραγμάτων από την πλευρά του Μιχάλη, που οφείλεται είτε σε προσωπική τάση μεγαλομανίας και ίσως σε δόλια σκέψη για να καταχραστεί χρήματα του αδελφού-του, είτε σε παραμορφωμένη εικόνα που έχει σχηματίσει για τον τόπο από τις αφηγήσεις τρίτων και μάλιστα ανθρώπων της ανώτερης τάξης.

Η Αθήνα είναι ακόμα το «τουρκοχώρι», το οποίο όμως έχει αρχίσει να γίνεται πόλη, να αστικοποιείται, και η διαδικασία αυτή του κοινωνικού μετασχηματισμού-της αφήνει περιθώρια ανάδειξης οικονομικά «ισχυρών» οικογενειών, οι οποίες όμως μέσα στην ανυπαρξία παραδοσιακών τέτοιων στρωμάτων μπορούν να καθορίζουν το οικονομικό επίπεδο της ανώτερης αυτής τάξης στα δικά-τους οικονομικά μέτρα· στον τόπο αυτό υπάρχει ακόμα θέση για όλα τα βαλάντια. Ενδεικτικά στοιχεία της οικονομικής δύναμης μερικών «ισχυρών» Αθηναίων μας δίνει ο Μιχάλης σε γραφή-του προς τον Γιωργάκη⁴⁰. Εκεί δηλώνει κατηγορηματικά ότι παραιτείται μεν από την επιθυμία-του να εγκατασταθεί στο Αργος, αλλά απορρίπτει και την Αθήνα, γιατί δεν αντέχει

37. E.I.B.- Παλ. Αρχ., Reg. 183, φ. 111r · επιστολή του Γ. Μέλου προς τον Μιχάλη στα Τρίκαλα Κορινθίας με ημερομηνία 15 Μαΐου 1721.

38. Τα τσαρούχια ήταν τα κατεξοχήν υποδήματα των αγροτικών και ποιμενικών ομάδων, τα οποία κατασκευάζαν οι χωρικοί μόνοι-τους. Ιωάννα Παπαντωνίου, *ό. π.*, σ. 46. «Τσαρούχιαδες» συνήθιζαν ν' αποκαλούν τους αλβανικούς πληθυσμούς οι Έλληνες κατά μαρτυρία του Ζερλέντη. Τρ. Ε. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του εποικισμού της Υδρας*, Αθήνα 1934, σ. 21.

39. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία...*, τ. Β', σ. 12 - 13. Πβ. και Κων. Μπάδα - Τσομώκου, *ό. π.*, σ. 53.

40. E.I.B.- Παλ. Αρχ., busta 146, φ. 253r · επιστολή με ημερομηνία 1 Ιουνίου 1721.

«την υπερηφάνεια της Αθηναίησας». Οποια γυναίκα πάρει θα έχει την αξίωση να παρουσιάζεται στις κοινωνικές-της εμφανίσεις όμοια με τη γυναίκα του Γεωργάκη Καπετανάκη, «που φοράει γάντζο»⁴¹ κι επήρε κληρονομιά από τον πατέρα-της 10.000 ρεάλια ή τη γυναίκα του Μπερνάρδου Καπετανάκη, η οποία, αν και γριά, πάει στην εκκλησία «με τη χρυσή γούνα», αλλά και αυτής ο άντρας έχει τουλάχιστον 2.000 ρίζες ελιές περιουσία· ή ακόμα τη γυναίκα του Σωτήρχου Λατίνου⁴² με ετήσιο εισόδημα το λιγότερο 500 ρεάλια.

Συγκρίνοντας μαζί-τους τον εαυτό-του ο Μιχάλης, διαπιστώνει ότι δεν μπορεί με τα οικονομικά μέσα που διαθέτει, να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της Αθήνας και γιαυτό σαν τρίτη λύση αντιπροτείνει την Πάτρα, που είναι «τόπος καλός κι αρχοντικός» και τα παιδιά-του εκεί «δεν θα φοράνε τσαρούχια». Η Πάτρα έχει ακόμα πλεονέκτημα ότι είναι λιμάνι και καθώς ο Μιχάλης είναι εξοικειωμένος με τον τόπο «έχει στο χέρι-του ό,τι ώρα θέλει το νεγότηζιο»⁴³.

Διαπιστώνουμε εδώ μιά ιεράρχηση κοινωνική, πολιτισμική, οικονομική και τέλος συναισθηματική ανάμεσα στις τρεις τουρκοκρατούμενες πόλεις - περιοχές : Η Αθήνα στην πρώτη θέση, εκκολαπτόμενος αστισμός, με παλιό αρχοντολόγι, πόλος έλξης κι επίδοξο κέντρο εμπόρων· το Αργος στον αντίποδα, με κοινωνική καθυστέρηση, η παραδοσιακή, καθαρά αγροτική κοινωνία κι ανάμεσα στα δύο άκρα η Πάτρα με το λιμάνι - της προσφέρεται για ανάδειξη εμπορικού κέντρου⁴⁴, ενώ η ενδοχώρα-της επιτρέπει τη δημιουργία αγροτικών εστιών κι έτσι άπτεται και των δύο τύπων - πόλεων, του αγροτικού - παραδοσιακού και του εμπορικού - αστικού, όπως απλοϊκά αλλά εύστοχα το δηλώνει χαρακτηρίζοντάς-την ο Μιχάλης ως «τόπο καλό κι αρχοντικό». Η κοινωνική ανισότητα, που παρατηρείται στην Αθήνα, όπου «οι αρχόντοι φορούνε τα χρυσά» κι όσοι «πήγανε σαν σκλαβωμένοι περνούν σαν σκλαβωμένοι» δεν χαρακτηρίζει την κοινωνία του Μοριά, όπου το άνοιγμα κι οι διαφορές ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα φαίνονται ανύπαρκτες. Η φράση, με την οποία ο Μιχάλης κλείνει το γράμμα προς τον αδελφό-του υπογραμμίζοντας την τελεσίδικη απόφασή-του να μην πάει στην Αθήνα, αποτελεί τον

41. Η χρήση του γάντζου (είδους πόρπης) αποτελεί ένδειξη κοινωνικής ανωτερότητας, υπερβολική πολυτέλεια.

42. Οι Λατίνοι, από τους πρώτους της Αθήνας, συγκαταλέγονται ανάμεσα στις οικογένειες από τις οποίες κατά κύριο λόγο εκλέγονταν οι προεστοί της πόλης. Θ.Ν. Φιλadelphώς, ό. π., τ. Α', σ. 250. Για το Σωτήρχο Λατίνο και τις διαμάχες-του με τον μητροπολίτη Κύριλλο καταρχήν (1703) και τον διάδοχό-του Μεθόδιο αργότερα (1713) βλέπε Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μημεία...*, τ. Β', σ. 260 - 261, 333 - 334. Πβ. και Θ. Ν. Φιλadelphώς, ό. π., τ. Β', σ. 53 - 54.

43. Ε.Ι.Β., ό. π..

44. Για την Πάτρα και τη σημασία του λιμανιού-της στο 18ο αι. βλέπε Β. Κρεμμυδά, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715 - 1792)*, Αθήνα 1972, σ. 20 - 21.

πιό εύγλωττο ορισμό του αγροτικού τύπου μοραϊτικής κοινωνίας, η οποία μπορεί να στηρίζεται στην αυτάρκεια της ιδιόμορφης οικονομίας-της, «...διότι εδώ στο Μοριά, αν μου έλθει φτώχεια, απερνώ ως καθώς ημπορέσω, ότι όλοι, μικροί, μεγάλοι, άντρες, γυναίκες, στο Μοριά όλοι τώρα περνούν ίδια, ως καθώς ο θεός θέλει»⁴⁵.

Παρόλα αυτά, ο δυτικοθρεμμένος Γ. Μέλος δεν δέχεται συζήτηση ούτε και για την Πάτρα και απορρίπτει γενικά το Μοριά. «Εγώ δεν το γροικώ να παντρευτείς στο Μοριά με κανένα τρόπο... Καλύτερα πορεύεσαι στην Αθήνα παρά στο Μοριά»⁴⁶. Είναι χαρακτηριστική η διαφορά των νοοτροπιών. Από τη μιά μεριά ο άνθρωπος που έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής-του στη Δύση εμπορευόμενος, μακριά από τις ανασφάλειες και τις καταπίεσεις της κατακτημένης κοινωνίας, πιστεύει ότι «το μέλλον ανήκει στο εμπόριο» κι η Αθήνα φαίνεται να διαμορφώνεται σε κέντρο εμπορευόμενων. Από την άλλη ο ραγιάς, ο άτολμος, αλλά και έχοντας την πείρα των πραγμάτων Μ. Μέλος μέσα από τις δομές της κατακτημένης κοινωνίας διαβλέπει το στήριγμά-του μόνο στην αγροτική κοινωνία, η οποία χάρη στην αυτάρκειά-της του εξασφαλίζει τουλάχιστον ένα ελάχιστο επιβίωσης.

Τελικά για μιά ακόμα φορά —και τώρα πλέον οριστικά— η υπόθεση παντριάς του Μιχάλη· ναυαγεί έτσι ο άβουλος και ανίκανος για το εμπόριο Μιχάλης με παρακίνηση του μεγάλου αδελφού-του αποφασίζει να γίνει καλόγερος στο μοναστήρι του Μ. Σπηλαίου⁴⁷. Στην πραγματικότητα η επιλογή-του αυτή είναι λύση ανάγκης· ανίκανος να αυτοσυντηρηθεί εγκαταλείπεται στη φροντίδα ενός ιδρύματος, το οποίο θα του εξασφαλίσει στέγη και τροφή, έστω και με τις χειρότερες συνθήκες, και φυσικά θα προσπαθήσει να τον εκμεταλλευτεί για το οικονομικό όφελος της κοινότητας.

Συνοψίζοντας σε αδρές γραμμές τα στοιχεία, που άμεσα ή έμμεσα προκύπτουν από τη γλαφυρή αλληλογραφία των αδελφών Γ. και Μ. Μέλου, επισημαίνουμε, ότι στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα έχει αρχίσει μιά διαφοροποίηση στην κοινωνία της τουρκοκρατούμενης Αθήνας, που εκφράζεται με την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων και τον μετασχηματισμό του φτωχού και σχεδόν έρημου χωριού σε «αστικό» κέντρο. Η παλινόστηση των ξεριζωμένων, ευπορότερων κατοίκων, ύστερα από την επιδρομή του Μο-

45. E.I.B., ό. π.

46. E.I.B.- Παλ. Αρχ., Rrg. 183, φ. 113r · επιστολή του Γ. Μέλου με ημερομηνία 18 Ιουλίου 1721.

47. Σε γραφή-του προς το Μέλο της Βενετίας με ημερομηνία 15 Φεβρουαρίου 1722 σημειώνει: «...από το άλλο μέρος βλέποντας τις τελπιζιές και καταδοσιές των Μοραϊτών, όπου ο ένας τον άλλο τρώγονται καταδίδοντας, επρόκρινα και ειδιάλεξα την αγαθή μερίδα και πάω να κατοικήσω στη μονή του Μ. Σπηλαίου, να δώσω τέλος στη ζωή-μου, να ελευθερωθεί κι η αφεντιά-σου...». E.I.B.- Παλ. Αρχ., busta 146, φ. 265r .

ροζίνη, οι οποίοι γίνονται φορείς νέων δυτικού τύπου ηθών και συμπεριφορών, δημιουργεί μιιά νέα τάξη εμπορευομένων στη θέση των παλαιών αγροτικού τύπου αρχοντικών οικογενειών, η οποία θα προσδιορίσει το κοινωνικό - οικονομικό προφίλ του Αθηναίου αστού ορίζοντάς-το σε ετήσιο εισόδημα 500 τουλάχιστον γροσιών, πράγμα που αποκλείει την εύκολη εγκατάσταση στην Αθήνα και εισδοχή στην «καλή κοινωνία» οποιοδήποτε με εισόδημα κάτω από το ελάχιστο αυτό ποσό.

Έτσι, για τον ελληνικό τουρκοκρατούμενο χώρο η Αθήνα γίνεται το «ου παντός πλεῖν», επειδή οι οικονομικά αδύνατοι είναι καταδικασμένοι να ζουν «σαν σκλαβωμένοι», υποκείμενοι σε διπλή εκμετάλλευση των ηγετικών ομάδων, κατακτητών και ντόπιων αρχόντων. Στην ανέλιξη της αθηναϊκής κοινωνίας παρατηρείται και ένας εσωτερικός μετασχηματισμός στην ιθύνουσα τάξη, της οποίας τα μέλη πριν από το 1689 αντλούν τη δύναμή-τους, οικονομική κυρίως, από τον αγροτικό τομέα. Οι ίδιοι άνθρωποι επανερχόμενοι ύστερα από το 1715 προσανατολίζονται και επιζητούν να είναι κύρια ενασχόλησή-τους το εμπόριο, στο οποίο είχαν την ευκαιρία να ασκηθούν κατά την εξορία-τους· παράλληλα βέβαια πολλοί από αυτούς συνεχίζουν να είναι κάτοχοι μεγάλων αγροτικών περιουσιών—κτήματά-τους που τους επιστράφηκαν ή που αγόρασαν—κι έτσι ο παραδοσιακός αγροτικός χαρακτήρας της ηγετικής ομάδας σε πολλές περιπτώσεις συνυπάρχει κι αλλοιώνεται από το νεωτερισμό του εμπορευματικού.

Εκτός από τους Αρβανίτες, οι οποίοι ασχολούνται αποκλειστικά με αγροτικές εργασίες, υπάρχει στα πιο φτωχά στρώματα ένας κόσμος, ο οποίος δίχως να είναι δυνατόν να εικονογραφηθεί καθαρά, μπορεί εντούτοις κανείς να υποθέσει ότι επιδίδεται σε γεωργικές, κτηνοτροφικές ή βιοτεχνικές ασχολίες σε βαθμό όμως που του εξασφαλίζουν απλώς την επιβίωση⁴⁸.

Στις αρχές του 18ου αιώνα λοιπόν θα λέγαμε ότι παρατηρείται ένα αισιόδοξο νέο ξεκίνημα της πόλης των Αθηνών, το οποίο όμως θα ανακοπεί κατά τα μέσα του ίδιου αιώνα, επειδή στα 1754 σκληραίνουν τα μέτρα της τούρκικης διοίκησης εξαιτίας της «κακής» συμπεριφοράς των κατοίκων της⁴⁹.

48. Η διάκριση της αθηναϊκής κοινωνίας από τον Καμπούρογλου σε τέσσερες τάξεις, τους Αρχοντες, τους Νοικοκυραίους, τους Παζαρίτες και τους Ξωτάρηδες, αφορά μάλλον την οψιμότερη περίοδο της τουρκοκρατίας. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία...*, τ. Γ', σ. 175 - 178.

49. Στα 1754 Ζαμπίτης και βοεβόδας της Αθήνας γίνεται ο Σαρή Μουσελίμης, εναντίον του οποίου ξεσηκώνονται οι Αθηναίοι, και από τότε αρχίζει μια νέα εποχή για την πόλη, όπως μας την περιγράφει ο Ιωάννης Μπενίτζελος, *Ιστορία νέα των εν Αθήναις συμβεβηκότων*, Γεννάδειος, χφ. 223, φ. 5α - 9β. Πβ. Χριστ. Περραιβού, *Επιτομή περί της των Αθηνών πολιτείας, στην Ιστορία Σουλίου και Πάργας*, τ. Β', Βενετία 1815, σ. 177.

Εγγραφο 1

Κοπήα της γραφης γραμενη 1716 17 Φλεβαρηου -28- δια τον σιορ
Γηοργακη Αντονιο Μελο.

Ης την μπροτη του παροντος ελαβα μηναν σου ηγαπημενη γραμενη ης
της —30— Νεμβροηου απερασμενου δια μεσου της οπηας εχαρηκα περη
5 τες καλες της ηγηες κε ας εχη δοξα ο παντεποπτης Θεος εκαταλαβα κε
τα οσα μου γραφης με την ανοθεν κε της αποκριομε κατοθεν παντη
ρημα τεληον ανοθεν εστην. Δεν της γραφο ης μακρος παρα τουτο μονον
της λεγο, η αφεντηα σου ησε νηκοκηρης ησε κε αδελφος μου κε πατερας
10 μου κε, εκηνο οπου να ορησης ης ελογου μου, ησε νηκοκηρης να το τε-
ληοσης διχος δευτερον σηλογισμον, μα εκαμες πολα καλα οπου μου το
εγραφες, διατη ετηχενε δια μερηκα παγματα τα οπηα τηχενουνε να μη-
ληθουνε, οτη αυτο το νεγοτζο θελη να ηνε εος το ζην εχομε κε τηχενη
να σταμπηληρηστη κατα το πρεπον. Κε τορα της αποκριομε δια το
μερος ημε βεβομενος πως ηνε πολα καλο· δια της συμφονηες, οπου ακου-
15 λουθουνε, τηχενη να φανεροσιμε μερηκες. Της δινο ηδισην πως εγο ημε
απραγος του τοπου εκηνου κε δεν εχο την μπραξη, πηο μουλκη ηνε κα-
λητερο κε πηο ηνε αχαμινοτερο κε τηχενη η αφεντηα σου να καμης τηου-
της λογης σημφονηα ης τα οσα ακηνητα θελη να μου δοση να ηνε απο
το πρηκηον του κε απο τες αγορες οπου εχη αγορασμενες κε οχη απο
20 τα πατηρηκα του κε μητηρηκα του, διατη τα πατηρηκα του ηνε ηντρηγαδα,
οτη εχουνε να καμουνε κε τα αδελφηα του ης αυτα κε δεν ηξερη πηο
ηνε το εδικον του κε πηο ηνε των αδελφονε του· κε δια ταυτος τηχενη
να μου δοση απο το πρηκηον του κε αγορες του, αμη να μη φανερονη
τοποθεσηες μονε πηγεναμενος να διαλεο να περνο εκηνο οπου να μου
25 αρεση. Αρχης σπητη δεντρα τον ελεον 200 —αμπελη κε το σκηνη του
ταχηρτζη στρεματα δεκα— αργαστηρηα διο, διατη εχη ενεα —περηβολη
ενα— λητρ(ι)βηο ενα. Κε το πρηκηο προτο κατα την σηνηθηαν τον αθη-
νεον δια μετρητα αφηνο την εξουσηαν της αφεντηα σου να καμης εκηνο

στ. 16. μούλκι (τουρκ. mülk) : κτήμα απόλυτης κυριότητας, ιδιοκτησία.

στ. 25. σχοινί : Για ευκολία στη μέτρηση εκτάσεων προσδιορίζταν καταρχήν το μήκος ενός σχοινοῦ σε οργιές και το σχοινί αυτό πλέον χρησίμευε ως μετρική μονάδα. Δημ. Α. Πετρόπουλου, Συμβολή..., σ. 60. Τη χρήση του σχοινοῦ ως μέτρου μήκους μεγάλων αποστάσεων συναντάμε και σε αθηναϊκά έγγραφα του 1793 Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, Μνημεία..., τ. Β', σ. 99 - 115. Η πρόλευση του μέτρου είναι βυζαντινή· το βυζαντινό σχοινίο ισούται με 10 ή 12 οργιές. Erich Schilbach, *Byzantinische metrologie*, Μόναχο 1970, σ. 28 - 30.

στ. 26. ταχριρτσής (τουρκ. tahrirci) — απογραφείας, καταμετρητής.

- 30 οπου να ηνε αρκετο τοςον θελης εχης την εξουσηαν ης τα μετρητα οσαν
 κε ησε ολα τα ανοθεν να καμης οσαν ηδιος μου πατερας κε τηχηνη να
 δοση τα οσα της γραφο, επηδιτης κε να ημε βεβεομεος προς τα εχη ολα
 πληθηα ος καθος εφερμαρηστηκα. Της λεγο ακομη προς εγο δεν ηξερο,
 τη σηνηθηα σηνηθηζουνε ης την Αθηνα κε η αφεντηα σου θελης ροτηξης
 35 τον σιορ Λιοναρδο κε σιορ Διμητροη αδελφηα Καπετανακη, τους οσηους
 δουληκος προσκηνο, κε η αφεντηα τους θελουν σε φερμαρη δια να κη-
 βερνηθουμε με πηον ταπηροσην. Ταυτα με το παρον πηο τελος κε η
 χαρης του αγηου κε θαυματουργου Σπηρηδονος κε η ευχη τον γονεον
 μας να καμη το καλητερο· κε ας ηνε ορες καλες με την ευχην της αφεντηα
 σου κε με την βοηθηαν σου.

Εγγραφο 2

*Ευγενη κε ακρηβε μου αδελφε κε πατερα σιορ Γηοργακη Αντονηο Μελο
 δουληκος την μπροσκηνο.*

- Με αλη μου σου φανερονο προς εχης να κηβερνηθης κε να μηλησης με
 τον σιορ Λιοναρδο Καπετανακη δια την ηποθεσην οπου εμηλησετε ος
 5 μου το φανερονη κε η αφεντηα του με μην του ηγαπημενη· μαληστα
 μου γραφη η αφεντηα του δια να σας γραφο ολα τα χρηαζομενα της αυτης
 ηποθεσεος. Τορα με την παμπαρον της φανερονο ολα τα περηστατηκα
 οπου χρηαζοντε. Προτο εγο ηνε η γνομη μου δια να πανδρευφτο, διατη
 ηνε δια πολην οφελος της ψηχης μου, αμη αδελφε κε πατερα να με σημ-
 10 παθησης οπου αποκοτο να της γραφο τα κατοθεν κε ετουτο το γραφο
 διατη δεν ημπορουνε να ληψουνε απ οσα θελο να της γραφο προτα κε
 ηστερα θελουνε να γινουνε κε τηχηνη πρηχου να τηλεοση ανατζη ηνε να
 τα φανεροσομε δια διο ετηες· προτο να ηδιδς να τα γηρεψης να μου τα
 15 δοσουνε, διατη διδοντας τα ληπομε εμης απο την αυτην εξοδο κε παλε
 αν δε μας τα δοσουνε, ολα ανατζη ηνε να τα καμομς εμης κε δια ταυτος
 σου τα φανερονο ενα προς ενα, διατη ο ανθρωπος οπου μελη να λαβο θεου
 θελοντος θελη να περναγη προτο οσα νεα κε δευτερο ος καθος ηνε μα-
 θημενη ης το σπητη τον γονεον της. Ηξερο οτη θελης συνχηστης ανα-
 γνονον ταυτα, αμη εγο επροκρηνα καλητερα να σου τα γραφο δια να μην

στ. 34. Καπετανάκης: Για τους Καπετανάκηδες, εκτός από τις σχόριες πληροφορίες που δίνουν οι χρονογράφοι της Αθήνας, βλέπε συνοπτικά Κ. Δ. Μέρτζιου, «Η αθηναϊκή οικογένεια Καπετανάκη», τα *Αθηναϊκά*, τχ. 40 (1968) 1 - 4.

- 20 ητης ηστερα πως δεν τα σηλογηστηκα να σου τα φανεροσο δια να τα γηρεψης κε δια ταυτος σου τα σημηονο δια να μη γηνο μασκαρας ηστερα, στη η αυτη ηποθεσης θελη τα συνακουλουθα της τα οπηα χηρανζοντε να γιωυνε μη φοραν μονον, διατι δεν ηνε η Αθηνα ος καθος την ηξερες οπου εφοραε η γηνεκα μηα γουνα τζηκηαρηα κι οχη αλο, αλα σηνηθη-
- 25 ζουνε παρομηα οσαν τον Αναπληου. Θελης ηξερης κε ετουτο οτη τα μουλτζα της Αθηνας ηνε ενα δροσηο του οσπητηου, διατη εγο τα ηξερο οτη εκηνο οπου κανουση εκηνα παλε τα τροση οσον να τα φτηασης κε οσο να τα σηναξης κε μη λογηασης πως ηνε οσαν τα μουλτζα του Μορεος οπου δινουνε εσοδια κε ημπορη κανης να πορευτη κε αν του αυγα-
- 30 τηση να καμη απο την αυγατηση ενα θελημα του οσπητηου του. Απο τουτο να καταλαβης οτη το καλητερο αργαστηρη εξι ρηαληα διδι τον χρονον νηκη κε τηχηνη η αφεντηα σου να τα σηλογηστης ολα εκηνα οπου ης την μπαρον σου γραφο, οτη δεν ημπορη να μου ληψη τηποτης ανκης κε περησοτερα. Τορα ηδου οπου τα φανερονο ενα προς ενα ονομα κατ
- 35 ονομα τη χηραζετε της γηνεκος, οπου δεν ημπορη ναν της ληφουνε χορης αλο :

αρχης καδενα μαματενηα		
μαννηνηα ζευγαρηα διο, ενα δια στραπατζο κε αλο δια εορτη	ρεαλια	90
40 δαχτηληδια που να ηνε αρκετα της	»	150
μαργαρηταρη μαζη με της φουσκες του δια τον λεμον	»	200
μαργαρηταρη δια ξηληκη μαζη με τα φλορηα του	»	120
μπερετα μαργαρηταρενηα	»	030

- στ. 37. καδένα : ασημένο κόσμημα του στήθους. Αγγελικής Χατζημιχάλη, *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*, Αθήνα 1978, τ. Α', σ. 47, 371.
- στ. 38. μανίνι (βεν. manin=maniglio), maniglia : γυναικείο κόσμημα για τον καρπό του χεριού, βραχιόλι. Συνηθίζονταν να τα φορούν κατά ζεύγη.
- στ. 38. στραπάτσο : Μεταφορά στα ελληνικά της ιταλικής φράσης da strapazzo, που σημαίνει κοινής, καθημερινής, χρήσης.
- στ. 41. φούσκα : διακοσμητικό στοιχείο σε κοσμήματα, συχνά συμπλήρωνε το μαργαριτάρι. Τύπος σκουλαρικιού.
- στ. 42. ξελίτσι : φλωροκαπνισμένο κόσμημα του κεφαλόδεσμου. Αγγ. Χατζημιχάλη, *ό. π.*, σ. 39, 379. Το ξελίτσι όμως είναι κυρίως εξάρτημα της αρβανίτικης φορεσιάς κι όχι της αστικής αθηναϊκής. Κατ. Γ. Κορρέ, «Νεοελληνικός κεφαλόδεσμος», ανάτυπο από το τχ. 1203 κ.ε. του περιοδικού *Ν. Εστία*, Αθήνα 1977 - 1978, σ. 132. Πβ. Κων. Μπάδα - Τσομώκου, *ό. π.*, σ. 59 - 60, 170.
- στ. 43. μπερέτα (ιταλ. berretta) : κάλυμμα του κεφαλιού σαν σκούφος, κεφαλομάντηλο· τρόπος δεσίματος του κεφαλόδεσμου. Κατ. Γ. Κορρέ, *ό. π.*, σ. 143. Πβ. Κων. Μπάδα - Τσομώκου, *ό. π.*, σ. 50, 52, 192.

	σκολαρητζα ζηγη μηα με πετροδια	ρεαλια	060
45	ζηναρη πολητηκο	»	030
	γιλεκο γραν καπρα	»	030
	ζηναρη ρηχτη	»	030
	δαμασκο χρησο μπροκαδο κρεμεζο δια γουνελα πηχεις 12	»	072
	δαμασκο ομηο δια γουνα πηχεις 10	»	060
50	δαμασκο ομηο δια ζηπουνη κε μπερετα πηχεις 4	»	024
	φορημεντα δια την γουνα κε δια την γουνελα κε δια το ζηπουνη	»	070
	γουνα ρουχηνη δια να παγενη οξο το χημονα	»	060

- στ. 44. σκολαρίκια : Μπορεί να είναι ασημένια, φλωροκαπνισμένα ή χρυσά· συνήθως τα κάρφωνα στον κεφαλόδεσμο και σπανιότερα τα κρεμούσαν στ' αυτιά. Συχνά ήταν ενωμένα με λεπτές αλυσίδες για να μην τα χάνουν. Αγγ. Χατζημιχάλη, *ό. π.*, σ. 384.
- στ. 45. ζωνάρι : απαραίτητο εξάρτημα της γυναικείας φορεσιάς, είναι μιά ποικιλόφραδη υφαντή λουρίδα, με την οποία τυλίγεται η μέση, η περιφέρεια και η κοιλιά, και του οποίου ο ρόλος είναι διπλός, αισθητικός και πρακτικός. Ιωάννας Παπαντωνίου, «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς», *Εθνογραφικά*, 1 (1978) 18. Εδώ αναφέρονται δυο διαφορετικοί προφανώς τύποι ζωναριού, ο πολιτικός και ο ριχτός, τους οποίους δεν είναι δυνατό να περιγράψουμε από έλλειψη στοιχείων· το ότι όμως το κατ' εκτίμηση κόστος και των δύο είναι ίδιο, 30 ρεάλια, αφήνει να υποθέσουμε ότι θα πρόκειται για παρεμφερή πράγματα, ανάλογου κατασκευαστικού υλικού και αξίας. Πβ. Κων. Μπάδα - Τσομώκου, *ό. π.*, σ. 48 - 49.
- στ. 46. γιλέκο : Το γιλέκο, το ζωνάρι, το κοντογούνι, η γούνα και η γουνέλλα, που αναφέρονται παρακάτω, είναι όλα κοντοί επενδύτες αμάνικι (γιλέκο) ή με μανίκια, τα ονόματα των οποίων, αν δεν υποδηλώνουν όμοια, ασφαλώς σημαίνουν παραλλαγές πανωφοριών, αλλά δεν έχουμε τη δυνατότητα να παραστήσουμε τον ακριβή τύπο-τους. Για μιά ιδέα των ενδυμάτων αυτών βλέπε γενικά Ιωάννας Παπαντωνίου, *ό. π.*, σ. 30 και σχήματα 184 - 234. Πβ. Αγγ. Χατζημιχάλη, *ό. π.*, σ. 369 - 370, 373, 385 και Κων. Μπάδα - Τσομώκου, *ό. π.*, σ. 45, 46, 55, 188 - 191.
- στ. 46. γραν κάπρα : Ίσως πρόκειται για την λατινική εκκλησιαστική έκφραση grande cappa, που σημαίνει τον επίσημο ιερατικό μανδύα κόκκινου ή βιολετί χρώματος. Εδώ, δεν είναι εύκολο να καταλάβουμε, αν ο χαρακτηρισμός αναφέρεται στο χρώμα ή στον τύπο του γιλέκου.
- στ. 48. δαμάσκο (ιταλ. damasco) : μεταξωτό ύφασμα, μονόχρωμο με σχέδια στην ύφανση· το όνομά-του προέρχεται από την πόλη Δαμασκό, πρώτο τόπο κατασκευής-του.
- στ. 48. μπροκάδο (ιταλ. broccato) : ύφασμα μεταξωτό χρυσοκέντητο.
- στ. 48. κρεμεζί (ιταλ. chermisino) : το αναφτό κόκκινο χρώμα· ελληνικά με το όνομα αυτό είναι γνωστός ο πρινόκοκκος απ' όπου βγαίνει το κόκκινο χρώμα.
- στ. 51. φορνιμέντα (ιταλ. fornimento) : εδώ είναι τα στολίδια για τη διακόσμηση των ενδυμάτων.
- στ. 53. ρούχινο : Ρούχινο χαρακτηρίζεται αποκλειστικά το άσπρο μάλλινο ύφασμα το φτιαγμένο από μαλλιά άριστης ποιότητας· η τσόχα. Αγγ. Χατζημιχάλη, *ό. π.*,

	γούνα ρουχηνή δια να παγενη οξο το καλοτζερη	ρεαλία	050
55	χρηταη χρησο δια φουστανη δια κοντογουνη δια πανοβρακη	»	080
	φουστανη ασπρο φητηλη ενα κε ζηπουνη ομηο	»	015
	καπλαμαδες διο μπουχασενηους δια να τες φορη στο σπητη	»	010
	κοντογουνη σημητενηο ενα κε πανοβρατζα σημητενηα διο	»	015
60	χρησομανδילו δια την κηραγηαλη ενα κ' αλα μανδιλια της κεφαλης ασπρο κε κολοραδα	»	015
	Σουμε, οπου χρηαζητε της γηνεκος ρηαληα χηληα		
	διακοσηα ενδεκα		1211
	Εξοδες εδικες μου δια φορεσιες μου		
65	κοντοση με την γουνα του	»	40
	καλουπατζα διο	»	12

σ. 383. Οσο για τη ρούχηνη καλοκαιρινή γούνα, υποθέτω πως θα πρόκειται για επενδύτη κατασκευασμένο από πολύ λεπτό μάλλινο ύφασμα, κατάλληλο για τις ζεστές εποχές.

στ. 55. χιτάγι : πολυτελές χρυσοποίκιλτο ύφασμα.

στ. 55. φουστάνι : Είναι το εξωτερικό μονοκόμιματο ή χωρισμένο στη μέση γυναικείο ένδυμα. Για τους διάφορους τύπους φουστανιών βλέπε Ιωάννας Παπαντωνίου, *ό. π.*, σ. 13 - 18. Πβ. Αγγ. Χατζημιχάλη, *ό. π.*, σ. 388 και Κων. Μπάδα - Τσομώκου, *ό. π.*, σ. 54 - 55, 196.

στ. 56. πανοβράκι : Θα πρέπει να εννοεί ίσως το δεύτερο βρακί, που οι αστές συνήθως φορούσαν πάνω από το πρώτο, μολονότι για τη γυναικεία φορεσιά δεν είναι γνωστή η ονομασία αυτή, και το οποίο κατασκευάζεται από αγοραστά πολύτιμα υφάσματα. Ιωάννας Παπαντωνίου, *ό. π.*, σ. 31.

στ. 58. καπλαμάς : τύπος μακριού μανικωτού επενδύτη. *Ο. π.*, σ. 11. Πβ. και Κων. Μπάδα - Τσομώκου, *ό. π.*, σ. 54, 157.

στ. 58. μπουχασί : κόκκινο, χοντρό, βαμβακερό πανί· αγοραστό. Αγγ. Χατζημιχάλη, *ό. π.*, σ. 379.

στ. 59. «σημητένηο» : Η σωστή γραφή είναι μάλλον συρματένιο (συρμάτινο, συρμακέσικο), που σημαίνει το χρυσοκεντημένο. Για την τεχνική των κεντημάτων αυτών βλέπε Αγγ. Χατζημιχάλη, Τα χρυσοκλαβαρικά - συρματένινα - συρματέσινα, ανάτυπο από τον τόμο *Melanges offerts à Octave et Melro Merlier*, Αθήνα 1952, σ. 52.

στ. 60. χρυσομάνηλο : Πολύτιμο εξάρτημα στη νυφική φορεσιά της Αστυπάλαιας, αποτελείται από μια μεταξωτή λουρίδα που συγκρατεί τη σκούφια στο μέτωπο και δένεται πίσω· φέρει διάφορα διακοσμητικά θέματα· Κατ. Γ. Κορρέ, *Η ανθρώπινη κεφαλή θέμα αποτρεπτικό στη νεοελληνική λαϊκή τέχνη*, Αθήνα 1978, σ. 44.

στ. 65. κοντόσι : τύπος κοντού, αμάνικου, επενδύτη. Ιωάννας Παπαντωνίου, *ό. π.*, σ. 30, σχ. 201 - 202. Πβ. Κων. Μπάδα - Τσομώκου, *ό. π.*, σ. 55, 92.

στ. 66. καλπάκι (τουρκ. kalpak) : στρογγυλό κάλυμμα του κεφαλιού· σκούφος. Το καλπάκι αντικατέστησε το σιαάδιο των Αθηναίων αρχόντων κατά τους τελευταίους χρόνους της τουρκοκρατίας. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Αθηναϊκόν Αρχοντολόγιον*, Αθήνα 1912, σ. 16. Πβ. Θ. Ν. Φιλαδελφέως, *Ιστορία...*, τ. Α', σ. 317 και Κων. Μπάδα - Τσομώκου, *ό. π.*, σ. 24, 116.

	τζαχτζηρηα διο	ρεαλια	18
	ζηναρηα διο	»	10
	μπουγασηα διο δια καπλαμαδες	»	10
70	καπλαμας μεταξοτος	»	10
	γουνακη ρουχηνο με την γουνα του	»	20
	καμηζολες εξε	»	06
	πουκαμησα κε βρατζα στη ηξερης ποσ δεν εχο κε δεν		
	τηχηνη να καταλισο του πρητζηου μου	»	10
			1347
75	σπητοκαθηση να αγορασο διατη δεν εχη μα μου δοση, διατη		
	κε του πατρος της αν το δοση θελη ρηαληα τρακοσηα να φτηαστη κε		
	ξοχος ηνε απανο στην μπλακα κε τορα ηνε ερημηα ης εκνηνη την γη-		
	τονηα καθοντε ολι Αρβανητες κε θελο το ληγοτερο να αγο-		
	ρασο ενα	ρεαλια	300
	κε δια σηγηρηση του οσπητηου	»	200
	εξοδο δια τεσ ημερες του γαμου μου	»	100
			1947

Δια τα ανοθεν ρηαληα διακοσηα, οπου σου λεγο δια την σηγηρηση του οσπητηου, ηνε δια τα κατοθεν : οπηατα, απλαδενες, καρεκλες, τουβαγηοληα, ταψηα δια φαη, τραπεζο δια φαη, σατζα δια το σταρη κε δια το αλεβρη, αντομηδες δια να στροσιμε με το μαγερηο κε το κα-

85 τοη, μεντερηα δια το μαγερηο κε το κατοη, μαλη δια τα μεντερηα, πηθαρηα δια το λαδι, πηθαρηα δια τις εληες, σκαφηδια, πανακοτα, στροματζα, παπλοματα, βελεντζες, γηαμπολες δια να τζημουμαστε τοσο

στ. 67. τσαχτσιρι : βλάχικο πλατύ βρακί, φτιαγμένο από ύφασμα στον αργαλειό. Ο Καμπούρογλου αναφέρει ότι κατά τη β' περίοδο της τουρκοκρατίας στην Αθήνα η τάξη των Νοικοκυρέων φορούσε τα τσαχτσιρία, δηλαδή βρακιά στρογγυλά. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία...*, τ. Β', σ. 13.

στ. 72. καμιζόλα : τύπος γιλέκου· ζιπούνι. Αγγ. Χατζημιχάλη, *Η ελληνική...*, σ. 371.

στ. 73. πουκάμισο : Είναι το καθαυτό εσώρουχο, αναπόσπαστο μέρος κάθε ανδρικής και γυναικείας φορεσιάς· φοριέται κατάσαρκα και το μήκος-του ποικίλλει, ενώ κυρίαρχο χρώμα-του είναι το λευκό. Ιωάννα Παπαντωνίου, *ό.π.*, σ. 8-10. Διεξοδικά το θέμα εξετάζεται από την Άννα Γουήλ-Μπαδιεριτάκη, *Το γυναικείο παραδοσιακό πουκάμισο της ηπειρωτικής Ελλάδας*, Αθήνα 1980, 182 σ. 243+εικόνες.

στ. 83. τουβαγιόλι (ιταλ. tovagli(u)olo) : πετσέτα.

στ. 84. ανδρομίδα : κιλίμι· εγχώριος τάπητας, προϊόν οικοτεχνίας.

στ. 85. μεντέρι (τουρκ. minder) : παχύ στρώμα από χόρτο ή βαμβάκι, που σχηματίζει χαμηλό καναπέ.

στ. 87. γιάμπολα : μάλλινη κυβέρτα υφασμένη στον αργαλειό.

90 δια λογον μας οσαν κε καμηαν φοραν αν ελθουνε η εδικη μας κε κανενας
 ξενος να κημηθουνε διατη δεν τηχηνη να τζημουμαστε με τα στροματζα
 κε παπλοματα του προκηρον· μαλη δια τα στροματζα, ρουχα να κιματε
 το κοπελι κ(ι) η κοπελες· ενα μουλαρη δια τα μουλτζα κε να φερνη κε
 ξηλα.

95 Τα οσα σου εσημησα με την μπαρον ξερης καλοτατα πος απο ολα
 ημε γημνος κε κανοντας την αυτην ηποθεσην θεου θελοντος τηχηνη ολα
 να γενουνε κε τηραξε να μη σε τραβηξη η αγαπη του σιορ Λιονααρδου
 Καπετανακη κε γηνη με εξημημα μας οτη φηλος επιζημηρος εθρος επι-
 100 καλητε· διατη τον ανθρωπον οπου θελο να παρο θελη να περναγη ησηα
 με της ομηες της κε ακομη μας χορηαζετε κε εξοδο εος να χρονησο ρηα-
 ληα —250— κε ξεχορηστα αλες εξοδες απο δο εος να παγο εκη κε πε-
 105 σκεση του βοηβοντα κε του κατη. Τουτα ολα τηχηνη να μη ληφουνε κε
 παγο εκη κε γενο εμπεγνηο. Τορα η αφεντηα σου θελης τα σηλογηστης·
 διατη κατα τον ανθρωπον οπου περνο τηχενουνε κε ολες αυτες η εξοδες.
 Σου λεγο ακομη κε τουτο να το ηξερης να μην ταξης τηποτες δια προ-
 γαμηεαν δορεα κε γελαστης κε ταξη τηποτες κε οντες παο εγο εκη τα-
 110 ζο κατα την σηνηθηα του τοπου οπου εγο ηξερο. Αδελφε τηνε περηγαλο
 μη βαρεθης οπου σου τα εγραφα παρα τηχηνη να το χαρης οπου τα επρο-
 εβλεφα κε σου τα εγραφα κε με ταυτα παλι τηχηνη να εχο παλι το αγη-
 ουτο της αφεντης σου να καμο το νεγοτζηο δια να ημπορο να ευγενο
 της εξοδες μου εος το ζην εχο. Κε ας εχο αποκορησην σου με προτο κε
 110 εροσο.

1717 - Μαρτιου - 8 - Σμηρηνη

Δουλος παραμηκρος της αφεντης σου κε ηγαπημενος της αδελφος
 Μηχαλης Μελος

115 Σου λεγο ακομη πος χορης ετουτα οπου σου γραφο δεν ημπορο να
 επιχιρηστο αυτηνη την ηποθεση· κε παλε η αφεντηα σου καμε εκηνο
 οπου να ορησης.